

Олександр ШТОКВИШ,

*кандидат філософських наук, науковий співробітник
Українського інституту національної пам'яті, експерт
Українського інституту стратегій глобального розвитку і адаптації*

Богдан КОРОЛЕНКО,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Українського інституту національної пам'яті*

«КРИМСЬКА ОБРАЗА»: МІФ, ЙОГО ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ ПРОЕКЦІЇ

Розглянуто вплив історичної пам'яті про «російський Крим» на ідеологічно-пропагандистський супровід Другої анексії Криму 2014 р. Проаналізовано природу і вплив концепту «історичної (національної) образи» на становлення сучасного російського суспільно-політичного дискурсу про Крим. Показано, що в періоди економічних, політичних і соціальних криз національна образа може відіграти негативну роль, оскільки власні біди й негаразди можуть бути поставлені в провину іншим національним спільнотам. Почуття невдоволення й роздратування шукає виходу й часто виливається в акті агресії, причому метою цієї агресії може бути практично будь-який об'єкт, зовсім не пов'язаний з джерелом самої напруженості. На цьому ґрунті, доводять автори, виростає явище так званого «національного ресентименту», який хоч і схожий, але не тотожний феномену «національної образи».

***Ключові слова:** Крим; анексія; історична образа; національний ресентимент; кримські татари; історична пам'ять.*

Постановка проблеми і стан її вивчення. Анексія Криму Російською Федерацією у березні 2014 р. та фактично задекларовані російським президентом Владіміром Путіним претензії на територію Півдня і Сходу України під імперською ширмою їх «історичної належності» Росії яскраво засвідчили інструменталізацію історичних уявлень та їх викривленої інтерпретації у пропагандистській кампанії та геополітичних візіях керівництва сусідньої держави. І кримська операція, і проект так званої «Новоросії» офіційною московською пропагандою обґрунтовуються «історичним правом» Росії на ці «іконно русскіє» землі, заселені упродовж XVIII–XX ст. представниками «русского міра». Останні події, пов'язані з інспірованим Кремлем на сході України політичним і воєнним конфліктом, артикулювали не лише академічні, але й політичні, гуманітарні, соціокультурні та інші аспекти актуальності «кримсько-донбаського» дискурсу на тлі глобальних викликів сучасності. Аналіз витоків і широкого комплексу причин конфронтації змушує звернути увагу на архетипні

моменти, які надали цьому конфлікту ознак культурного і навіть цивілізаційного протистояння, більше того, актуалізацією яких він зміг відбутися.

Примітно й те, що це «вилучення» чужої власності відбувалося у вигляді певної сатисфакції, якої вимагала Росія за нанесену їй у минулому образу. Загальна радість, нескінченні мітинги з вигуками «ми разом» і «ми повернулися додому», нарешті, цей їдкий (у бік України) слоган «Крим наш», що перетворився згодом на знаменитий мем «Кримнаш», чергувалися з погано прихованою зловтіхою щодо законної власниці півострова. Особливо коли підкреслювалося, що «ліквідовано історичну несправедливість», а все, що сталося, є відповіддю російського народу на заподіяну йому образу [1].

Експлікація подібних почуттів і настроїв була здійснена і артикульована президентом РФ В.В. Путіним у його знаменитій промові в Кремлі 18 березня 2014 року: «...Сьогодні, через багато років, я чув, як кримчани, зовсім недавно, говорили, що тоді, в 1991 році, їх передали з рук в руки просто як мішок картоплі. Важко з цим не погодитися. Російська держава, що ж вона? Ну що, Росія? Опустила голову й змирилася, проковтнула цю образу» [2]. Але чи справді росіян образили, причому настільки, що задля сатисфакції довелося зазіхнути не лише на територію суверенної держави, але й на всю організацію світового порядку, усталеного після Другої світової війни?

Упродовж останніх десятиліть вчені все частіше звертають увагу на наявність деякого досить важливого компонента історичної свідомості, що відповідає за самоідентифікацію певного народу, а отже і за його самозбереження як унікальної етнокультурної спільноти. Цей компонент – історична (національна) образа. Його визначенню й підходам до його осмислення присвятили свої напрацювання В. Ігнатов [3], В. Шнірельман [4], а також автори даної публікації [5; 6]. Вельми цікавими, у контексті досліджуваної проблематики, видаються праці наукового і публіцистичного характеру сучасних російських авторів, що стосуються феномену національного ресентимента [7].

Метою статті є вивчення проблеми «історичної образи», її ідеологічних витоків, історичних обставин і суспільно-політичних контекстів її появи, а також її впливу на конструювання історичної свідомості російського суспільства загалом і образів «Іншого-Чужого» (у нашому випадку кримських татар і українців) зокрема. Важливим є дослідження латентних смислів «історичної образи» як ідеологічного чинника, а також комплексу обставин, за яких можлива практична інструменталізація цього концепту історичної пам'яті, як засобу внутрішньополітичної мобілізації спільноти. Зрештою, студії цього феномену необхідні також для розуміння його «експортного потенціалу» для обґрунтування територіальних та геополітичних претензій, засвідченого російською анексією Криму та прожектами «Новоросії».

Виклад основного матеріалу. На основі існуючих підходів до

інтерпретації поняття «історична (національна) образа» спробуємо скласти узагальнене його визначення. Відтак, історична образа – один із атрибутів національної культури, що свідчить про наявність в історичній свідомості певної культурної спільноти (носія образи) негативних емоційно-експресивних почуттів щодо іншої (винуватця, чинника образи), пов'язаних зі спогадами або уявленнями про провадження останньою певних негативних дій (навмисних чи випадкових), які глибоко зачіпають почуття національної гордості, завдають болю і страждань морального характеру, породжують почуття несправедливості та приниження у носія національної образи.

Для зручності викладу будемо користуватися поняттям «національна образа», коли йдеться про сьогоdnішній стан національної свідомості, або «історична образа» – стосовно уявлень, що склалися під впливом подій далекого минулого. Близька, але не тотожна феномену «національної образи» проблема так званого «національного ресентименту».

Хоча ми й зазначаємо, що національна образа – спадщина минулого, важливо розуміти, яке саме минуле мається на увазі у кожному конкретному випадку. Якщо мова йде про геноцид вірмен у роки Першої світової війни або про Голокост під час Другої, то, дійсно, мають місце почуття, породжені спогадами живих свідків (учасників) подій, або їх нащадків, які знають про те, що трапилося саме з цих спогадів. Тобто тут ставлення до «чужого» – кривдника «своїх», «нас», обумовлено впливом автобіографічної та комунікативної пам'ятей, якщо користуватися термінологією Я. Ассмана [8].

Інша справа – пам'ять про образу, яка лише «тліє» у глибинах колективної пам'яті, втративши чіткі обриси під впливом часу: за певних обставин ці спогади можуть бути «транспортовані» з глибини, очищені від пилу забуття й знову запропоновані суспільству як щось давно знайоме і, на даний момент, актуальне. Або взагалі виявляється, що у образу, яка щойно «прокинулася», витoki не в минулому, а в сьогоденні.

У цьому зв'язку можна згадати німецьку образу на євреїв у 1920–1940-і роки, подану ідеологами нацизму як одвічну «кривду» семітською расою арійців, що нібито своїм корінням сягає углиб тисячоліть. Насправді ж вона була продуктом старих забобонів, що ожили на ґрунті бідувань німецького народу, причиною яких була поразка Німеччини у Першій світовій війні.

У періоди економічного спаду й соціальної кризи національна образа може відіграти негативну роль, тому що, як стверджує В. Ігнатов, при цьому власні біди й негаразди часто ставляться в провину іншим етнічним групам або спільнотам [3, с. 16]. Такою є, наприклад, знаменита теорія «цапа-відбувайла», або, висловлюючись науково, теорія фрустрації і агресії. Психологічна сторона її дуже проста. Коли якийсь прагнення людини не отримує задоволення, блокується, це створює в психіці стан напруженості, роздратування – фрустрації. Фрустрація шукає якоїсь розрядки і часто знаходить її в акті агресії, причому метою цієї агресії може бути практично будь-який об'єкт, зовсім не пов'язаний із джерелом самої напруженості. Найчастіше це хтось слабкий, не здатний себе захистити.

Такий самий механізм зганяння роздратування існує і у суспільній психології – найчастіше «цапом-відбувайлом» у кризовий період виявляється певна расова чи національна група [9]. На цьому ґрунті постає явище так званого національного ресентименту. Ресентимент (фр. Ressentiment: обурення, злопам'ятність, озлоблення) – почуття ворожості до того, кого суб'єкт вважає причиною своїх невдач («ворогом»), безсила заздрість, «тяжке усвідомлення марності спроб підвищити свій статус у житті або у суспільстві». Цей термін, уведений Ф. Ніцше, означає бажання створити образ ворога, щоб зігнати на ньому провину за невдачі. «Ресентимент – мораль рабів, пристрасно бажаючих стати панами, мораль заздрісників, озлоблених лузерів, які звинувачують увесь світ в аморальності» [10].

Від національної образи національний ресентимент відрізняється тим, що перша, хоч мінімальною мірою, залежить від негативного впливу зовнішнього об'єкта або від наявності конфлікту з ним (іншою спільністю). Ресентимент же – чисто суб'єктивний феномен, причина його існування знаходиться у самому суб'єкті, точніше – в його проблемах.

Спираючись на зазначене, спробуємо проаналізувати природу згаданої вище «кримської образи». На нашу думку, якщо для когось Крим і може асоціюватися з національною образою – так це для кримських татар. Адже це вони жили там упродовж віків і мали свою державність, були її позбавлені, а, пізніше, узагалі вигнані з рідної землі. Проте агресивно апелювати до історичної образи щодо «кримського питання» почали не вони, а їх кривдники, і почалося це ще в другій половині XVII ст.

Саме тоді з'являється документ із ідеєю завоювання Криму та її обґрунтуванням як відповіддю на вчинені кримцями «образи». Його автор – «вчений слов'янин» серб Юрій Крижанич, який з кінця 1650-х рр. перебував у Московії: «Тем более, *справедливую причину войны* (тут і далі курсив наш. – авт.) мы имеем относительно тех магометан, кои учинили нам народныя обиды; таковы суть наипаче крымцы, кои целые века не перестают обижать сие государство (Московію. – авт.). ...Относительно татар Господь дал нам успех, именно взятием Казани, Астрахани и Сибири; поэтому мы можем надеяться и должны молить Господа, чтобы Он дал полное одоление на татар, и чтобы мы могли прогнать из Крима общих всего света мучителей и разбойников» [11, с. 74–75]. У тексті Крижанича вперше серед такого виду пам'яток з'являється теза про «історичну кривду», завдану кримцями Московській державі як справедливу причину до війни, а також ідея месіанської ролі Московії у звільненні цивілізації від татарської небезпеки. Ця ідеологема стане лейтмотивом російської концепції «кримського» зовнішньополітичного вектора.

До слова, одразу після сходження Єкатерини II на російський престол, в липні 1762 р. імператриці було подано доповідь про «справедливість» завоювання Криму: «Они (татари. – авт.) весьма склонны к хищению и злодействам, искусны в скорых и внезапных воинских восприятиях, а до последней с Турками войны *приключали России чувствительный вред и обиды* (курсив наш. – авт.) частими набегами, пленением многих тысяч

жителів, отгоном скота и грабежем имения из областей Российских» [12, с. 190–191].

Таким чином, спостерігається певна тяглість політико-ідеологічної традиції «історичної образи» татарами Росії, започаткованої Ю. Крижаничем, яка набуває форм культурної пам'яті з властивими їй соціальними функціями.

Про символізм історичної образи в пам'яті, а також латентну потребу її «сатисфакції» свідчив і вибір місця для приведення до присяги кримських татар – нових підданих імперії після першої анексії Криму у 1783 р. Присягу вирішено було приймати в таборі, розташованому на крутосхилій скелі Ак-Кая (Біла гора) поблизу Карасубазара. Це місце для прийняття присяги було обране не випадково – воно мало стати символом «історичної помсти» Росії кримським татарам за всі образи – за легендою, з цієї скелі кримці скидали в прірву руських бранців [13, с. 302].

Вплив феномену «історичної образи» в концепції зовнішньої політики Московського князівства й згодом Російської держави XVII–XVIII ст. щодо кримського питання був домінуючим. Логічним і закономірним видається той факт, що сатисфакція за «історичну кривду» була зрозумілою й відповідала російським суспільним інтенціям, а також стала прийнятним дипломатичним приводом для просування Російської імперії як «оборонця» руських земель від татарських «хижаків» на південь та подальшої колонізації всього Північного Причорномор'я. Основні ідеологеми імперської моделі пам'яті про Крим в трансформованому вигляді знайшли відображення і в суспільно-політичному дискурсі.

Очевидно, апріорі упереджене й ксенофобне сприйняття кримських татар як провідний концепт історичної пам'яті про цей народ, культивованої у різних формах (як у суспільному дискурсі на прикладі наведеної вище цитати, так і в неопублічному поширенні стереотипних уявлень про татар – «кривдників християнської цивілізації») – відіграло не останню роль у мотивації прийняття сумно відомої таємної постанови Державного Комітету Оборони СРСР № 5859 сс «Про кримських татар» від 11 травня 1944 р.

У преамбулі документу вказувалося, що «у період Вітчизняної війни багато кримських татар зрадили Батьківщину, дезертирували з частин Червоної Армії, що обороняли Крим і переходили на сторону противника, вступали до сформованих німцями добровольчих татарських військових частин, що боролися проти Червоної армії; в період окупації Криму німецько-фашистськими військами, беручи участь у німецьких каральних загонах, кримські татари особливо відзначалися своїми звірячими розправами над радянськими партизанами, а також допомагали німецьким окупантам в справі організації насильницького вивезення радянських громадян до німецького рабства й масового винищення радянських людей». Окрім цього, кримські татари звинувачувалися також у «переслідуванні та утисках нетатарського населення Криму» та «роботі з підготовки насильницького відторгнення Криму за допомогою німецьких збройних сил» [14].

Через 10 років після депортації татар Крим був приєднаний до України. Ніяких натяків на переживання будь-якої образи, як серед населення півострова, так і серед громадян РСФСР, протягом більш як 30 з гаком років, не спостерігалося. Дана проблема була піднята лише у 1990-х роках, у контексті російсько-українського конфлікту навколо Чорноморського флоту.

Тому ця так звана національна образа щодо свого визначення такою не є насправді, це міф, оскільки для її появи ніколи не було жодних природних причин. Але чим тоді зумовлено те негативне ставлення величезної маси росіян до українського епізоду в історії Криму, до нової, постмайданівської сторінки української історії, до ідеї про незалежність України взагалі? На нашу думку, двома факторами: наявністю яскраво вираженого постімперського синдрому, фантомного болю за втраченими територіями колись однієї великої імперії, (про що свідчить поширена ностальгія за СРСР) і масовим ресентиментом широких верств населення, що має глибоке коріння у духовній культурі російського народу.

Коріння це лежить ще в допетровській Московії, коли, разом із зародженням месіанської ідеї про Москву – «Третій Рим» («два Рима падоша, третій стоить, а четвертому не бисть»), авторства старця Єлізарова монастиря Філофея), на самих різних щаблях тодішнього суспільства укорінювалося почуття глибокої неприязні, що часом доходило до презирства, а то й ненависті до іноземців, званих «німцями». Це почуття, яке стало традиційним ставленням і яке пізніше назвуть антизахідництвом або латинобоязню, особливо розквітло після реформ Петра I, коли, втомившись наздоганяти і копіювати Захід, суспільству потрібно було пояснити причини неуспіху «наздоганяючої» моделі російської стратегії розвитку. «З гарячкових петровських реформ, до радянського «наздогнати і перегнати» йшла гонитва за Заходом, але вдавалося лише наблизитися, створити видимість і зовнішню схожість ціною величезних втрат і поневірянь. Безуспішні спроби наздогнати й перегнати суперника, який пішов уперед, пояснюються відтак його гріховною природою, обманом союзників, імітуванням успіхів, крадіжкою ідей...» [15].

Особливо популярним і життєздатним виявився міф, що пояснював причину невдач підступами і шкідництвом незліченних ворогів Росії: країнами-конкурентами, внутрішніми зрадниками-сепаратистами, всесвітньою змовою, «навалою» шпигунів тощо.

Крах СРСР лише посилив почуття російського національного ресентименту до щасливого ворога, яке живилося ще й сприйняттям того, що сталося, як якоїсь вселенської катастрофи, Апокаліпсису по-радянськи. Ці настрої точно відчула (а до певної міри і розділяла, більше того – плекала) провладна еліта «державників», що змінила ельцинських демократів, на яких, на думку більшості, лежала провина за те, що трапилося. Не випадково одним з головних пропагандистських міфів путінської епохи, який почав активно розкручуватися чи не з перших місяців приходу Путіна до влади, стала «теорія поразки» Росії, починаючи з ламентаций про «найбільшу геополітичну катастрофу ХХ століття», якою

був розпад СРСР...». Активно тиражувався міф «про геополітичну поразку, приниження й розграбування Росії світовим лібералізмом і його ставлениками Єльциним, Гайдаром і Чубайсом» [7].

Але для успішного управління таким суспільством як російське цього явно недостатньо. Виникла нагальна потреба у символічній компенсації, перенесенні, проекції власних комплексів і фрустрації на символічну фігуру «Іншого». Цим «Іншим» і стала Україна: мало, що взяла активну участь у розвалі Союзу, мало, що «зрадила», відмежувавшись від сестри-Росії, забувши про «вікову дружбу», так ще й «обікрала» її наостанок, «відрубавши» шматок споконвічно російської землі, рясно политою російською ж кров'ю. Саме так «із підліткових комплексів влади, дитячого розчарування еліти у Заході і соціального інфантилізму населення народився міф про український фашизм» [7]. Ресентимент вимагав об'єкта для символічної помсти – ним і стала Україна.

Характерним є використання російською пропагандою образу фашизму як синоніма абсолютного зла, граничної дегуманізації «Іншого». А боротьба з таким злом повинна закінчуватися Перемогою. Такою символічною перемогою – компенсацією/сатисфакцією і стала анексія Криму та створення маргінальних «республік ДНР-ЛНР».

Висновки з усього сказаного вище цілком не двозначні. Так, історична свідомість сучасного російського суспільства дійсно містить концепт, який, при поверховому аналізі, можна прийняти за «історичну образу», пов'язану з пам'яттю про Крим, або як «Кримську образу». Однак механізми появи такого компонента історичної свідомості не пов'язані зі справжніми історичними подіями, які можна кваліфікувати як кривду з боку інших народів. Це наслідок прояву «хворобливості» національної свідомості росіян, ураженої «вірусом» національного ресентименту – гнітючого почуття вічного невдоволення існуючим станом речей, безсилої заздрості і злоби до «Іншого-Чужого», який вважається причиною цього стану і схильності поквитатися з ним «за все».

Багаторазово посилене можливостями сучасних засобів інформаційно-психологічної війни, це почуття може слугувати і, як показує дійсність, слугує у якості засобу внутрішньополітичної мобілізації суспільства й перетворення його у «суспільство війни», яке здатне конфліктувати не лише з країнами-сусідами, але й з усім світом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Саулкин В. Русская весна. Севастополь и Крым вернулись домой [Електронний ресурс] / В. Саулкин. – Режим доступу : http://ruskline.ru/analitika/2014/03/20140322/russkaya_vesna_sevastopol_i_krym_vernulis_domoj/.

2. Главное в речи Путина о Крыме, НАТО и «национал-предателях» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://medialeaks.ru/features/vosem-glavnykh-tezisev-putina-o-prisoedinenii-kryma>.

3. Игнатов В. Национальная обида – атрибут этнической культуры / В. Игнатов // Человек. Бытие. Культура. – К., Переяслав-Хмельницкий, 1991. – С. 15–16.

4. Шнирельман В. Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье / В. Шнирельман. – М., 2003. – 601 с.

5. Штоквиш О. Етнічна образа як компонент суспільної пам'яті / О. Штоквиш // Гілея : зб. наук. пр. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 75 (№ 8). – 2013. – С. 137–139.

6. Короленко Б. «Історична кривда» як ідея та легітимаційний фактор анексії Кримського ханства Російською імперією: витоки, ідеологічне забезпечення та реалізація «нової» політики пам'яті / Б. Короленко // [Національна та історична пам'ять](#). – 2011. – Вип. 1. – С. 283–303.

7. Медведев С. Русский ресентимент [Электронный ресурс] / С. Медведев. – Режим доступа : <http://www.strana-oz.ru/2014/6/russkiy-resentiment>.

8. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.

9. Кон И. Психология предрассудка (О социально-психологических корнях этнических предубеждений) [Электронный ресурс] / И. Кон // Психология национальной нетерпимости / [сост. Ю. В. Чернявская]. – Минск : Изд-во «Харвест», 1998. – Режим доступа : <http://evartist.narod.ru/text9/13.htm>.

10. Дмитрий Быков сравнивает побеждающий пока в России фундаментализм с его исламским аналогом – и гадает, что будет дальше [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.politforums.net/ukraine/1421492416.html>.

11. Бережков М. План завоевания Крыма, составленный в царствование государя Алексея Михайловича учёным славянином Юрием Крижаничем / М. Бережков. – СПб., 1891. – 90 с.

12. Сергеев А. Доклад императрице Екатерине II по вступлении ее на престол, изображающий систему крымских татар, их опасность для России и претензию на них. О Малой Татарии / А. Сергеев // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1916. – № 53. – С. 190–193.

13. Приятное свидание в земном Элизии (Потемкин и Екатерина II в Крыму) // Легенды и предания Крыма. – Симферополь : ИД «Квадранал», 2003. – С. 298–387.

14. Постановление ГОКО [Государственного комитета обороны СССР] № 5859 сс от 1 мая 1944 года «О крымских татарах» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.archives.gov.ua/Sections/Crimea_60/photos_03.php?1.

15. Истоки антизападничества [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pora-valit.livejournal.com/3127313.html>.

The influence of the historical memory of the «Russian Crimea» on ideological and propaganda support of the second annexation of the Crimea in 2014. Analyzed the nature and impact of the concept of «historical grievance» in the formation of modern Russian social and political discourse about the Crimea.

Although historically (national) grievance – a legacy of the past, it is important to understand exactly what is the past in each case. There are ancient grievances arising from specific historical events, injustice on the part of other nations (war, annexing, genocide). This grievance has lost a clear outline of the influence of time, and may gradually come to naught. But under certain circumstances, these memories can be "extracted" from the depths of historical memory, and become relevant. Or even appears that the origins of this "awakening" the memory of grievances are not in the past and in the present.

National grievance can play a negative role in times of economic, political and social crisis. Society often shifts the blame for their problems to people in other countries that are not related to the incident. This is also called a «national grievance». But this is another phenomenon, which is called the «national resentment».

Key words: *Crimea; annexation; historical grievance; national resentment; Crimean Tatars; historical memory.*

Рассмотрено влияние исторической памяти о «русском Крыме» на идеологически пропагандистское сопровождение Второй аннексии Крыма 2014 года. Проанализированы природа и влияние концепта «исторической (национальной) обиды» на становление современного российского общественно-политического дискурса о Крыме. Показано, что в период экономических, политических и социальных кризисов национальная обида может сыграть негативную роль, поскольку собственные беды и невзгоды могут быть поставлены в вину другим национальным сообществам.

Чувство недовольства и раздражения ищет выход и часто выливается в акте агрессии, причем целью этой агрессии может быть практически любой объект, не связанный с источником самой напряженности. На этой почве, доказывают авторы, вырастает явление так называемого «национального ресентимента», которое хоть и похоже, но не тождественно феномену «национальной обиды».

Ключевые слова: *Крым; аннексия; историческая обида; национальный ресентимент; крымские татары; историческая память.*

REFERENCES

1. Saulkin V. Russkaya vesna. Sevastopol i Krym vernulis domoy, available at: <http://ruskline.ru/analitika/2014/03/20140322/russkaya-vesna-sevastopol-i-krym-vernulis-domoj/>. (rus).

2. Glavnoe v rechi Putina o Kryme, NATO i «nacional-predatelyakh» , available at: <http://medialeaks.ru/features/vosem-glavnyx-tezisev-putina-o-prisoedinenii-kryma> (rus).
3. Ignatov V. (1991), *Chelovek. Bytiye. Kultura*, Kiev, Pereyaslav-Khmelnyskiy, pp. 15–16 (rus).
4. Shnirelman V. (2003), *Voyny pamiaty: mify, identichnost i politika v Zakavkazye*, Moscow, 601 p. (rus).
5. Shtokvish O. (2013), *Gileya. Zbirnyk naukovykh prats*, Kyiv, 75 (№ 8), pp. 137–139 (ukr).
6. Korolenko B. (2011), *Natsionalna ta istorychna pamiat*, 1, pp. 283–303 (ukr).
7. Medvedev S. Russky resentyment, available at: <http://www.strana-oz.ru/2014/6/russkiy-resentiment> (rus).
8. Assman Y. (2004), *Cultural memory: Letter, the memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity*, Moscow, 368 p. (rus).
9. Kon I. (1998), *Psikhologiya natsionalnoy neterpimosti [Psychology of of national intolerance]*, Harvest, Minsk, available at: <http://evartist.narod.ru/text9/13.htm>. (rus).
10. Dmitry Bykov compares who overcomes while in Russia, with its Islamic fundamentalism analogue – and wondering what will happen next, available at: <http://www.politforums.net/ukraine/1421492416.html>. (rus).
11. Berezhkov M. (1891), *Plan for the conquest of the Crimea*, compiled during the reign of the Emperor Alexei Mikhailovich Slav scholar Yuri Krizhanich, St. Petersburg, 90 p. (rus).
12. Sergeev A. (1916), *Izvestiya Tavricheskoy uchenoy arkhivnoy komissii*, № 53, pp. 190–193 (rus).
13. *Legendy i predaniya Kryma* (2003), Symferopol, pp. 298–387 (rus).
14. Resolution GFCS [State Defense Committee of the USSR] № 5859 cc from May 1, 1944 "On Crimean Tatars", available at: http://www.archives.gov.ua/Sections/Crimea_60/photos_03.php?1 (rus).
15. Istoki antizapadnichestva, available at: <http://pora-valit.livejournal.com/3127313.html> (rus).